

ІСТОРИЧНІ НАУКИ**УКРАЇНСЬКЕ ПОДУНАВ'Я В ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ
СЛОВ'ЯНО-РОМАНО-ТЮРКСЬКИХ ВІДНОСИНАХ**

І.Г.Верховцева

*(кандидат історичних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)*

Славяно-романо-тюркские отношения в Украинском Придунавье – составной части Северо-Западного Причерноморья рассматриваются через призму христианско-исламских взаимоотношений.

Slavic Romance and Turkic relations in the Ukrainian Danube region - an integral part of the North-Western Black Sea region are viewed through the prism of Christian-Muslim relations in the region.

Один із нових ракурсів осмислення минулого сучасними дослідниками пов'язується з так званим «просторовим поворотом» у наукових студіях. Я. Верменич зазначає: у зв'язці «простір-час» поняття простору суттєво переосмислюється і усвідомлюється не тільки як синонім «території», але і як поміщена у певні рамки соціальна реальність, «ансамбль невидимих зв'язків» [1, 32]. Етноконфесійні аспекти соціальних процесів, безумовно, є суттєвою складовою цього «ансамблю», оскільки формують культурне «обличчя» краю, свідчать про особливості світовідчуття, світосприйняття людей, які мешкають у ньому. В площині соціальної практики результатом вивчення фахівцями-гуманітаріями етноконфесійних процесів у регіоні і таких «тонких матерій», як «світовідчуття», «світосприйняття» його мешканців, є формування уявлень про здатність земляків мобілізуватися на вирішення життєво важливих для своєї малої батьківщини завдань, ступеня соціальної солідарності населення, рівня його етнічної і територіальної самосвідомості, можливості раціонально використовувати природні і культурні ресурси місцевості.

Чималий дослідницький потенціал у цьому контексті, на наш погляд, становлять дев'ять південно-західних районів Одещини, розташовані у пониззі Дністра та Дунаю. Природні контури краю окреслені берегами Чорного моря, Дунаєм, Дністровським лиманом та незначною ділянкою Дністра. Подібно до Криму, географічно Подунав'я немов відділене від решти території України, що, безумовно, вказує на його особливу історичну долю. Вона завжди притягувала увагу дослідників, регіон виділявся істориками серед інших українських, тому в історичній літературі у другій половині ХХ ст. за ним закріпилась назва «Придунайський край», «придунайські землі» [2], а у 1990-2000-і рр. учені, прагнучи осмислити культурну спадщину краю, стали по відношенню до нього використовувати топонім «Українське Подунав'я» [3; 4; 5; 6].

Географічне розташування Українського Подунав'я мало суттєвий вплив на соціальні процеси у ньому на всіх етапах історії краю. Регіон є складовою історичних областей Буджак та Бессарабія, кількох історико-культурних областей – Карпато-Причорноморської, Балкано-Дунайської, Північно-Західного Причорномор'я, а також – західного «кута» Великого Степу, де, як відомо, «зустрічались», контактували європейські й азійські народи. Необхідно також відмітити, що Дунай пов'язує край з Західним макрорегіоном, робить Українське Подунав'я органічною складовою Європи, а Чорне море пов'язує зі Сходом, Середземномор'ям, зокрема – Малою Азією, Балканами та Близьким Сходом. У давнину чорноморсько-середземноморські шляхи вели до великих цивілізацій Межиріччя, Єгипту, Індії, Китаю, територією краю навіть проходила одна з гілок Великого шовкового шляху. Наприкінці античності Подунав'я стало пограниччям Римської, пізніше – Візантійської імперій, входило до складу християнської ойкумени, завдяки чому у I тис., як і Крим, було одним з каналів проникнення віри Христа на землі Східної Європи, Русі [7, 4; 8, 12; 9, 207; 10, 89].

Дунай-Дністровське межиріччя завжди було об'єктом експансії для держав, які прагнули домінувати у Північному Причорномор'ї, адже будь-яка держава намагається розширити свої кордони до природних меж, а ними у Північному Причорномор'ї, безумовно, є Дунай та Чорне

море. Разом з Дністром це важливі комунікаційні артерії, по ним курсували і курсують не тільки товари, гроші, але й світоглядні ідеї, культурні новації. У середньовіччі, у новому та новітньому періодах світової історії утвердити свої позиції в Подунав'ї намагались Візантія, Болгарія, Русь, Галицько-Волинське князівство, Польща, Литва, Угорщина, Молдавія, Кримське ханство, Османська імперія, Росія, Румунія, СРСР. Одним із наслідків складних соціокультурних процесів у регіоні стало формування специфічного соціального простору – мультикультурного [6, 82]. Окремі аспекти цього процесу вивчалися дореволюційними [11; 12; 13], радянськими [14 – 21], вивчаються сучасними українськими [22 – 28] та зарубіжними істориками [29; 30; 31]. Етноконфесійна складова названих процесів у краї в цих роботах висвітлена фрагментарно, що зумовлює дослідницький інтерес до проблеми. Особливо актуальним у плані наукової розробки, на наш погляд, є вивчення вказаних аспектів у контексті слов'яно-романо-тюркських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї, оскільки Українське Подунав'я, безумовно, є органічною складовою однієї з найбільш «гарячих» зон етнокультурних, етноконфесійних, етнополітичних контактів у Північно-Західному Причорномор'ї, а слов'яни, тюрки та східнороманські народи – активні учасники соціальних процесів у цьому регіоні. Не претендуючи на усебічне висвітлення проблеми, спробуємо охарактеризувати основні тенденції етноконфесійного розвитку регіону з урахуванням слов'яно-романо-тюркських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї.

У ранньому середньовіччі Подунав'я стає територією, де, як і в усьому Карпато-Причорноморському регіоні, відбуваються динамічні етнокультурні та етнополітичні процеси в середовищі слов'янських та романських народів [25, 59]. На ранніх етапах своєї етнічної історії східні слов'яни Північно-Західного Причорномор'я (уличі, тиверці) розвивались у культурній взаємодії з східнороманськими народами – загадковими волохами (їх одні дослідники відносять до слов'ян, інші – до романізованих нащадків кельтських племен франків, що оселилися на Дунаї [29, 70]), на етнічній основі яких пізніше сформувалися молдовани [25, 59-60]. Фахівці зазначають: слов'яно-романському синтезу сприяли ландшафтно-природні особливості Дунай-Дністровської низовини (теплий клімат, багаті водні ресурси, сприятливі умови для пастухо-землеробського господарства, а також рівнинний характер місцевості, що, у свою чергу, зумовив активні міграції населення) [21, 24-25; 32, 17]. Мови, господарські традиції, побут предків слов'ян та романів мали чимало спільного [12, 318; 18, 22]. Безумовно, важливою рисою культурного розвитку обох етнічних ліній стало те, що культуруотворюючою традицією для них у подальшому виступило християнство, зокрема – православ'я [10, 89; 21, 19]. Нікейське сповідання віри та візантійська обрядовість спрямовували розвиток державної організації, монастирське життя, літописання, книжну справу, формували історичну пам'ять цих народів [13, 24-31]. П. Грицак указує: у візантійській церковній термінології Молдавія навіть називалась Русовлахія [33, 122].

Важливим чинником етнокультурних процесів на землях Подунав'я був дунайсько-чорноморський. В. Петрухін відзначає, що в історії слов'ян Дунай став своєрідною «початковою координатою»: саме на Дунаї вони отримали свою спільну самоназву «словени-слов'яни», зіткнувшись там з іншими народами; Дунай став центром світу і головним кордоном початкової слов'янської історії [29, 70]. Дунай забезпечував дипломатичні контакти слов'янських князів від легендарного Кия до Галицьких та Волинських правителів XIII ст. Амбітні плани Святослава Ігоревича про перенесення центру своєї держави з Києва до Переяславця на Дунаї зайвий раз свідчать про вигідне геополітичне розташування Подунав'я, адже тут перетинались торгівельні та військові шляхи євразійського масштабу. Приміром, розташування на берегах Чорного моря робило край складовою шляху «з варяг у греки», роль якого у формуванні давньоруської державності переоцінити не можливо [10, 89; 29, 37].

Особливе розташування Подунав'я мало не менше значення у справі державного будівництва й у романських народів, зокрема, створенні Молдавського князівства. Торгівельні осередки Кілія, а також Білгород (Маврокастро, Монкастро, сучасний Білгород-Дністровський) стали, за висловом господаря Стефана Великого (1454-1504), «легенями» країни [31, 42]. Таким чином, у середньовіччі Подунав'я було не тільки спільною

«прабатьківщиною» для східнослов'янських та східнороманських народів, але й органічною складовою слов'яно-романського світу Північно-Західного Причорномор'я [28, 33].

Оскільки Подунав'я, як указувалось, було ще й західною околицею Великого Степу, через його територію мігрували на захід азійські народи. На початку середньовіччя серед них з'явилися і тюркські «гості». У VI ст. це авари, які, втім, не довго панували тут, у VII-IX ст. – болгари, у X-XII ст. – печеніги, половці-кумани, у XIII ст. – татари. Половці зазнали впливу західної християнської традиції (католицька церква, прагнучи посилити свій вплив у Причорномор'ї, навіть заснувала тут половецьку єпархію) [19, 68]. Татари в кінці XIII ст. прийняли іслам [34, 50]. Це не могло не вплинути на етнокультурні процеси в середовищі слов'янських та романських народів. Половці і татари були для них іновірцями, а болгари, хоча й прийняли у IX ст. православ'я, на ранньому етапі свого розвитку для слов'ян і романів залишилися іншомовними. Очевидно, що прихід у Карпато-Причорноморський регіон тюркомовних народів дав імпульс процесам етнічної консолідації у слов'яно-романському середовищі, адже ніщо так не спонукає визначитись у відношенні своїх культурних орієнтирів, як наявність «іншого», «чужого», в діалозі, протистоянні з яким кристалізується власна етнокультурна традиція. І Грек та М. Руссев відзначають: у середні часи важливим індикатором «своїх» був релігійний чинник [31, 79]. У спільній боротьбі з тюркомовним світом активізувалися процеси етнополітичного розвитку у слов'яно-романському світі Північно-Західного Причорномор'я, зокрема, утворилися Молдавське та Волоське князівства. Частиною території Молдавії стало Подунав'я. Що стосується слов'янських народів, то після поразки в регіоні Святослава Ігоровича спроби Галицько-Волинських князів закріпитись тут, попри те, що Ярослав Осмомисл «Дунаю ворота запирав», усе ж, як вважають дослідники, не увінчались успіхом [33, 37]. У XIII-XV ст. етнополітичні процеси у Подунав'ї були пов'язані з діяльністю саме молдавських господарів, а слов'яни на кілька століть культурно перестають домінувати в регіоні, хоча залишаються важливою складовою багатоплемінного світу Дунай-Дністровського межиріччя [24, 40].

З прийняттям татарськими ханами Берке та Узбеком ісламу і проникненням у XIV ст. у Подунав'я турок-османів, які економічно та політично поставили на коліна Молдавію з Валахією, тюркська експансія в краї посилюється. По суті, слов'яно-романо-тюркські відносини тут набувають характеру християнсько-ісламського протистояння [34, 50]. Стефан Великий, звертаючись до сусідніх Польщі, Угорщини, Валахії з пропозицією об'єднати зусилля у боротьбі з османами, назвав Дунай-Дністровське межиріччя «християнською брамою Європи» [32, 42]. За висловом І. Грека та М. Руссева, у ті часи край перебував «на вістрі геополітичних інтересів Порту» [31, 45], долина Дунаю на три століття стає головним театром військових дій у протистоянні Отоманської імперії та християнських держав Заходу [38, 289]. Наприкінці XV ст. з підвладненням Порті Криму кільце ісламського панування загрожувало відсікти західну частину Північного Причорномор'я від решти християнського світу, що, у свою чергу, загрожувало культурній самобутності слов'янських та романських народів. В умовах активної експансії Туреччини, коли Чорне море могло стати «турецьким озером», завдяки Дунаю, що пов'язував регіон з Заходом, стали можливими контакти європейських народів, їх консолідація у протистоянні з мусульманами. У такій ситуації Подунав'я – «християнське вікно» Європи, слов'яно-романо-тюркське пограниччя та форпост християнського світу перед обличчям світу ісламського [27, 163].

Слов'яно-романо-турецькі відносини у Північному Причорномор'ї в пізньому середньовіччі визначались кількома чинниками. Передусім, місіанськими ідеями що до немусульманських народів підкорених регіонів та прагненням османів утвердити свою владу серед них. Намагаючись створити ідейну підвалину режиму, Порто вживає заходів переселити до Подунав'я мусульман з Малої Азії, надає значні економічні права мусульманським громадам та новонаверненим з «невірних», створює господарські комплекси вакуфі [17, 67]. Оскільки Дунай-Дністровське межиріччя розглядається Портою як плацдарм для дальшого просування в Європі – «дунайська брама Європи», в регіоні будуються нові та зміцнюються існуючі фортеці, в них розміщуються чималі військові сили. Все це буцімто мало сприяти збільшенню тут чисельності тюркського населення. Однак, як зазначають дослідники,

масштаби цього процесу були незначні, вести мову про тотальну ісламізацію населення Подунав'я підстав немає: через суттєве збільшення у XIV-XV ст. підвладних османам територій відчувалась нестача людських ресурсів в особі «правовірних», яких можна було б переселити на новонабуті землі [17, 101]. Намагаючись залучити на бік режиму місцеве «невірне» населення та забезпечити регулярні надходження податків до казни, османи не перешкоджають християнам у відправленні ними своїх культових потреб, хоча і ставлять їх у припонижене по відношенню до мусульман становище (християнське населення сплачує особливий податок – харадж, християнські храми не повинні вищитись над мечетями) [36, 15; 38, 17].

У 1569 р. турками до Подунав'я було переселено понад 30 родів ногайців з Астрахані. В 1606 р. послідувала нова хвиля переселень, на чолі всіх татар у регіоні став Хантемир-Мурза. В 1622 г. його орда «відкололась» від Кримського ханату і перейшла під владу османів, які розглядали татар в якості ударного загону у завоюваннях на південному сході Європи [31, 48]. Татарські мародерства та розбій по відношенню до місцевого слов'яно-романського населення створили постійне вогнище напруження у регіоні, що підштовхнуло до спільних військових акцій проти турецько-татарської агресії у Північно-Західному Причорномор'ї запорозьких козаків та молдован [23, 13; 37, 155]. Дослідники відмічають, що з кінця XV ст. козаки робили спроби вплинути на етнополітичну ситуацію в регіоні, причому шукати мотивів для цього їм не було потреби: один із них – допомогти християнським братам по вірі у боротьбі з агарянами-мусульманами (щоправда, не менше значення мав і мотив відібрати ясир у татар та турків). Значну частину козацького війська під час походів на Ізмаїл, Кілію становили місцеві волохи [20, 70]. У подальшому слов'яно-романська «співпраця» в особі українського козацтва та молдавських військових сил продовжилась. Цьому сприяла дипломатична діяльність Б.Хмельницького по відношенню до Молдавії (встановлення союзницьких відносин, закріплених династичним шлюбом між його сином та дочкою молдавського господаря). У свою чергу, як зазначають фахівці, військова активність козацтва справила суттєвий вплив на політичні процеси в Молдавії, сприяла зміцненню позицій проруської партії серед романської еліти. А місія Петра Могили налагодити у Молдавії друкарство, зусилля Досифея Сочавського встановити регулярні контакти з православними діячами України та Росії, дипломатична і наукова праця Дмитра Кантемира, релігійно-просвітницька діяльність Паісія Величковського зміцнили культурну базу етноконфесійних слов'яно-романських контактів у Дунай-Дністровському межиріччі [32, 95-98; 28, 34].

З кінця XVII ст. слов'янське населення краю поповнюється за рахунок колонізації Подунав'я руськими старообрядцями, поява яких у регіоні, безумовно, сприяла зміцненню тут позицій християнства. Втеча за Дунай запорожців після руйнації Січі у 1775 р., переселення слов'янських біженців з Балкан, більшість з яких були християнами, які рятувалися від османського гніту [14, 328; 23, 25], - усе це створило ґрунт для «християнського ренесансу» в регіоні, що, безумовно, слугувало збереженню самобутності слов'янських і романських народів, перешкоджало їх асиміляції тюрками-мусульманами.

Друга половина XVIII – перша половина XIX ст. для Подунав'я стали тут початком нового періоду етнокультурного буття, а отже і в історії етноконфесійних відносин. Росія веде активний наступ у Північно-Західному Причорномор'ї, Подунав'я потрапляє в орбіту реалізації амбітних планів російської еліти у контексті так званого «грецького проекту». Низка російсько-турецьких воєн, аж до війни 1806-1812 рр., знов висунули Подунав'я на перший фланг європейської політики, зробили вогнищем слов'яно-османського протистояння. З приєднанням у 1812 р. до Росії Пруто-Дністровського межиріччя (у тому числі пониззя Дунаю та Дністра) в результаті її перемоги у війні 1806-1812 рр. відбуваються кардинальні зміни в етнокультурному становищі краю. Його покидають татари, нова влада сприяє масовому переселенню сюди болгар, сербів, українців, росіян. Етнокультурною домінантою в регіоні знов стають слов'яни та романські народи. І хоча Подунав'я залишається слов'яно-романо-тюркським пограниччям, його «християнськість» утверджується, оскільки край колонізує нова хвиля християнських народів – гагаузів.

Формування гагаузів як етносу ще вивчається. Коріння їх сягають часів болгарської та печенізької колонізації Подунав'я у VII-XI ст. Дослідники вважають, що гагаузи належать до тої гілки нащадків цих тюркомовних народів, які християнізувались. Однак на відміну від болгар, котрі «ослов'янилися» у наступні часи, гагаузи зберегли мову, що ріднить їх з огузами, торками та іншими тюрками, а це, у свою чергу, свідчить про древні тюркські коріння гагаузів [39, 633-635]. Відтепер єдиною культуроутворюючою традицією для романських, слов'янських та тюркських народів регіону стало православ'я, і вони мирно співіснують тут, завдяки чому у взаємовідносинах між представниками різних етнічних культур краю сформувався унікальний клімат, що характеризується терпимістю, пошаною до представників іншої культури, іншої релігійної конфесії.

1. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Гол. редактор В.Смолій. – Вип. 5. – К., 2011.
2. Советский Придунайский край. 1940-1945: Сб. док. и материалов / рук. редколлегии И. А. Хливненко. – Одеса, 1968; Бачинский А.Д. В семье советской: Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР. – Киев-Одесса, 1984.
3. Тичина А.К., Бондарчук Н.Д., Дізанова А.В., Кривцова В.М. Українське Придунав'я: історія, етнокультурний розвиток: Навч. посібник. - Ізмаїл, 1995; Кривцова В.М. Етнокультурні процеси в сучасному Подунав'ї // Український історичний журнал. - 1997. - № 6.
4. Лебеденко О.М., Тичина А.К. Українське Подунав'я: минуле та сучасне. – Одеса, 2002.
5. Луньова О. До історії радянзації освітньої галузі українського Подунав'я в 1940-1941 рр. // Наша школа. - 2007. - № 5.
6. Верховцева І.Г., Дізанова А.В. Українське Подунав'я як історико-культурний регіон // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2009.
7. Верховцева И.Г. Природно-географические факторы социокультурного развития Украинского Придунавья // Вестник гуманитарного научного образования. – М., 2011. – Ноябрь. – № 11 (13).
8. Вегерчук С.М. Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI - перша половина XIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – О., 2006.
9. Смынтына Е.В. Палеогеография и обитатели позднемеолитической стоянки Зализничное в свете неолитизации Украинского Нижнего Подунавья // Человек в истории и культуре: Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата государственной премии Украины, академика РАН, профессора В.Н.Станко. – Вып. 2. – Одесса, 2012.
10. Верховцева І.Г. Дунайсько-чорноморський фактор соціокультурного розвитку Українського Подунав'я // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 26-28 лютого 2012 р.: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012.
11. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года. – СПб., 1813.
12. Бузук П. Историко-культурные взаимоотношения румын и южных славян: Оттиск. – М., 1917.
13. Чебан С.Н. Досифей, митрополит Сочавский и его книжная деятельность: К истории румынской письменности и румынско-русских литературных отношений XVII в. – К., 1915.
14. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966.
15. Семенова Л.Е. Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979.
16. Флоря Б.Н. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979.
17. Гонца Г.В. К истории молдавско-турецких отношений начала XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979.
18. Корольок В.Д. Волохи и славяне русской летописи. – Кишинев, 1971.
19. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. – Кишинев, 1979.
20. Мохов Н.А. Дружба ковалась веками. – Кишинев, 1980.
21. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишинев, 1981.
22. Наулко В.І. Формування молдавського етносу і сучасні етнічні процеси в Україні // Молдавани України: історична ретроспектива та сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 25-26 лютого 1999 р. – Одеса, 2000.
23. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння): Монографія. – Одеса, 2002.
24. Мельникова Л.С. Слов'янська колонізація Південної Бессарабії (V – перша половина XIX ст.) // Науковий вісник ІДГУ. – Вип. 20. – Ізмаїл, 2006.

25. Стати В. Молдаване Украины: историко-географическое и этнодемографическое исследование. – Одеса, 2009.
26. Мельникова Л.С. Золотоординський період в історії Подунав'я // Науковий вісник ІДГУ. – Вип. 28. – Ізмаїл, 2010.
27. Верховцева И.Г. Украинское Придунавье – славяно-романо-тюркское пограничье: базовые факторы формирования коллективной идентичности населения // Актуальные проблемы социологии, политологии, философии и истории: Материалы международной заочной научно-практической конференции (19 декабря 2011 г.). – Новосибирск, 2011.
28. Верховцева І.Г. Українське Подунав'я – складова слов'яно-романського світу Північно-Західного Причорномор'я: видатні постаті середньовіччя та ранньомодерної доби // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, квітень 2012 р). – Переяслав-Хмельницький, 2012.
29. Петрухин В. Данувиус и Истр в начальной истории славян // Родина: Российский исторический журнал. – 2010. - № 11.
30. Дамьян В. Украинское казачество в политической истории Молдавского княжества (вторая половина XVII в.): Автореф... док. ист.н. – Кишинев, 2007.
31. Грек И.Ф., Русев Н.Д. 1812 – поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев». – Кишинев, 2011.
32. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В.Н.Виноградов. – М., 1987.
33. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958.
34. Якубовский А. Золотая Орда // Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета XIII – XIV вв.). – Л., 1937.
35. Дубовис Г. Нации без дураков: История Украины и ее соседей. – Харьков, 2009.
36. Муртузалиев С.И. Проблемы болгарской истории XV-XVI вв. в освещении А.Чемерзина // Славяне и их соседи: Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV-XVIII вв.: Тезисы конференции. – М., 1992.
37. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979.
38. Киртоагэ И.Г. Османское феодальное владение на юге Молдовы (конец XV – XVI вв.) // Славяне и их соседи: Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV-XVIII вв.: Тезисы конференции. – М., 1992.
39. Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002.